

Borsányi László

A gyógyulás útjai – mágia és rituális dráma

1535–1536 telén az amerikai földrész északi partvidékét I. Ferenc francia király nevében birtokba vevő Jacques Cartier – mivel mindhárom hajója befagyott a Szent Lőrinc-folyó vizébe – arra kényszerült, hogy az Újvilágban vészjelje át a kemény hideget. A később „vidám kalózként” elhíresült tengerészt és felfedező flottáját több mint egyméteres hótakaró zárta el a külvilágtól (Magidovics 1961: 288). A hónapokon át tartó egyoldalú, zöldség- és gyümölcsmentes, főként sózott disznóhúsrá szorító étkezés miatt a 110 fős legénység sorait az akkor „tengeri pestisként” rettegett kór, a skorbut kezdte megtizedelni. 1536 márciusára huszonötven meghaltak, és további három-négy emberről is lemondtak már, amikor Cartier összetalálkozott a közeli indián település főnökével, Domagaiával. A főnöktől megtudta, hogy éppen a közeli napokban kúrálta ki magát ugyanilyen tünetekkel járó betegségéből, „egy bizonyos fa”, az *annedda* nevű, C-vitaminban gazdag életfa – amely növénytanilag nem más, mint a *kanadai* vagy *fehér cédrusként* ismert *Thuja occidentalis* – megcsapolt nedvével és a kérgéből meg a tüleveleiből főzött teával. Domagaia készségesen felajánlotta a szert a francia hajósoknak. Az indián asszonyok nagy halom leveles ágat gyűjtöttek össze a „mágikus” fából a bajba jutott idegeneknek, akik a levelekből és a kéregből készült főzetet pár napon át rendszeresen itták, az üledékével pedig a lábukat kengették. Ennek köszönhetően a betegek egy hét alatt látványos gyógyulásnak indultak, és visszanyerték az egészségüket (Vogel 1970: 3–4).

A franciák csak ámulták-bámulták az őslakók csodálatra méltó gyógyítási tudományát. Hihetetlennek tűnt, hogy a „civilizálatlan” indiánok ezt a hiánybetegséget ilyen hatékonyan tudták orvosolni. Aztán szép lassan feledésbe is merült a franciák csodálatos felgyógyulásának története, hiszen az ún. civilizált világ az őslakosok körében szokásos gyógyítási eljárásokat kísérő „babonás rítusokat” semmiképpen sem tekintette elfogadhatónak. Négyszáz évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy a nyugati tudomány felfedezze azt a vegyületet, amelynek a hiánya okozta a hajósok betegségét, és amelyet az indiánok alkalmaztak, anélkül, hogy tudtak volna a C-vitaminról. Szent-Györgyi Albert izolálta először a C-vitaminszert – ezért 1937-ben orvosi és élettani Nobel-díjat kapott –, addig azonban, az 1500-as évektől, a becslések szerint legalább kétmillió tengerész halt meg skorbutban (Drymon 2008: 114).

Az Amerika felfedezését követő 500 év során a gyarmatosító európaiak – ismereteik és érdekeik szerint – különböző szerepeket osztottak az indián népekre. Eleinte tudatlan vad-

embereknek tartották őket, akik a civilizáció útjában álltak. A XIX. század vége felé aztán, amikor a közvélemény felismerte, hogy mekkora áldozatokra kényszerítette az őshonos újvilágiakat a fehér társadalom a „haladás” jegyében, nemes vörösbőrűeket csináltak belőlük, és ettől kezdve az indiánok testesítették meg az önmagával és a természettel tökéletes harmóniában élő primitív embert. Az utóbbi évtizedekben pedig már egyenjogú amerikai polgárokként tartják számon őket, akik bár nem vagy csak nagyon megkésve részesültek a fejlett technológia áldásaiból, intelligenciájuknak és életerejüknek köszönhetően elismerésre méltón fenn tudtak tudni maradni a legmostohább létfeltételek között is.

A lassan változó indiánképmással egyidejűleg az őslakók orvoslási gyakorlatáról kialakult kép is folyamatosan módosult. A „vademberek” gyógyászatáról még azt állították, hogy csupán hamis ismeretekre alapozott babona. A nemes vörösbőrűek gyógyító mesteriségét már óvatosabban ítélték meg, és a vallásuk szerves részeként könyvelték el. Ám miután a fehér emberek rádöbbentek, hogy az indiánok intelligenciája és képességeik semmivel sem maradnak el az övéiktől, kíváncsiak lettek gyakorlati ismereteikre, felfigyeltek az ösztönös pszichológiai érzékükre, és meg akarták érteni a hagyományos orvoslás mibenlétét.

Mindegyik ítéletben van valami igazság – mindegyikben más. A közös bennük az, hogy a tradicionális gyógyítási rendszernek csak egy összetevőjére, egy elemére összpontosítanak. Valójában a betegségek okával és gyógyításával összefüggő képzetek az indián népek körében – és általában a törzsi társadalmakban – a mágikus gondolkodásra épülnek.

Tekintve, hogy a mágiát a fejlett Nyugat áltudománynak minősíti, amely foglalkozik ugyan az ok és okozat összefüggéseivel, de nem ellenőrzi a feltevéseit kísérletekkel, a témával foglalkozó igazi tudósok meglehetősen szélsőséges, gyakran felszínes következtetésekre jutnak. Se szeri, se száma az indián sámánokat, „orvosságos embereket” (medicine men) sarlatánokként és kóklerekként bemutató írásoknak, amelyek azt akarják elhitetni az olvasókkal, hogy ezek a sarlatánok olcsó színházi trükkökkel és bűvészmutatványokkal csapják be a betegeket.

Némi elfogulatlan, higgadt gondolkodás után be kell látnunk, hogy közösségeket és társadalmakat nem lehet a végtelenségig csalással kormányozni. Soha senki ne fedezte volna fel

a trükköket? Azok az emberek, akik jó néhány katonai ütközetben, igazi stratégákként súlyos vereséget mértek a mindig létszámfőlényben lévő amerikai seregekre, vagy olyan népek, amelyek ma is építészeti csodának számító hatalmas templomokat emeltek, a gyógyászat és a vallás terén együgyűek, ostobák lennének?

A központi és formális jellegét tekintve az indián népeknél a gyógyászat szertartásos természetű volt, és mint ilyen, szerkesztés képezte a vallásnak. Amerika őslakói a gyógyító szert – a gyógyszert – lényegesen összetettebben fogták fel, mint mi. A mi gyógyszereink csupán kemikáliákat, jó esetben növényi kivonatokat foglalnak magukban, az ő gyógyító szereik – az egész közösség, a törzs javát szolgáló – természetfölötti hatalmakat is felöleltek. Az indián sámán szertartási kellékeit tartalmazó varázserejű batyu (medicine bundle) jelentősége sokkal inkább hasonlítható az ősi zsidó vallásnak a Szentek Szentjében féltve őrzött frigidárához, mint a nálunk elterjedt orvosi táskához.

Ami a gyakorlati ismereteket illeti, nézzük, mit tudtak az indiánok, amit megtaníthattak volna a hódító fehéreknek. Használtak-e olyan gyógyszert vagy orvosi praktikát, amelyet a modern tudomány átvett volna? Sokan azt állítják, hogy néhány gyógyszeralapanyagot kívül – ilyen például a *kinin* – az indián népek hozzájárulása a modern orvostudományhoz jelentéktelen, és csak a gyarmatosító telepesek hiányos orvosi ismereteinek köszönhető, hogy a hagyományos praxis fennmaradt. Az igazság az, hogy az indián népek ismertek és használtak számtalan gyógynövényt, és ha kellett, fizikai beavatkozásokat is végeztek, többnyire sikerrel. Lázcökentést, hashajtást, beöntést, kauterizálást/sebkiégetést, törött csontok rögzítését, szilánkok eltávolítását, sebek bevarrását, borogatásokat minden indián közösségben alkalmaztak. Ezekkel a technikákkal és módszerekkel sok, sámánok által kezelt telepés és határvidéki ember életét mentették meg. Egy amerikai kutató jóval kétszáz fölé teszi azoknak az indiánok által hasznosított gyógynövényeknek a számát, amelyek az Egyesült Államok hivatalos gyógyszerkönyvében is helyet kaptak (Vogel 1970: 6). Sokat közülük – például a szasszafránszfat (sassafras), az indián dohányt (*Lobelia inflata*), a varázsmogyorót (*witch hazel*) – a korai telepesek nagyra értékelték, és használtak. Az indián népek legismertebb hozzájárulása a modern civilizációhoz a dohány, amelyről egy ideig azt tartották, hogy gyógyító tulajdonságai vannak. (A mai ismereteink alapján inkább azt mondhatnánk, hogy a dohány az indián népek „bosszúja” a fehérektől kapott olyan „ajándék-kért”, mint a tébécé, a kolera, a himlő és a kanyaró.)

Ahhoz, hogy megértsük az indián orvoslást mint totális gyógyítási rendszert, nem elég megismernünk a gyógyító szereket és eljárásokat. Észak-Amerika törzsi társadalmában változatos vallási és gyógyítási rendszerek alakultak ki. A skála egyik végén találjuk a vadász és gyűjtőgető inuitokat (eszkimók), pajútókat és sosónikat, akiknél csak egy gyógyító, egyben vallási specialista van a közösségben, a sámán.

A skála másik végén a letelepedett, falulakó – puebló –, földműves közösségek helyezkednek el, amelyekben papok, gyógyítótársaságok, egyes betegségek orvoslására szakosodott gyógyítók működnek. A puebló közösségek rítusai az egyetlen páciens kezelésétől a hatalmas, az egész törzs jólétét biztosító közösségi szertartásokig rendkívül sokszínűek. A sokféleség ellenére a gyógyító célú rítusok hátterében többé-kevésbé hasonló elképzelések, képzetek húzódnak meg.

Az indiánok a betegségeket általában inkább az okozóik, mint a tüneteik, vagy az érintett testrészt szerint osztályozzák. A megkülönböztetés elsődleges szempontja az, hogy természeti vagy természetfeletti eredetűek-e (Levy 1972: 55). A természeti kategóriájába tartoznak a szülési bonyodalmak, a csonttörések és a háborús vagy baleseti sérülések. A kora gyermekkori vagy az időskori halált természetinek tekintették. Úgy tartották, hogy a csecsemők azért halhatnak meg, mert náluk a lélek még nem kötődött elég szorosan a testhez. Az idősek pedig a teljes élet után azért mennek el, hogy a helyüket átadják a következő nemzedékeknek.

A természeti okokra visszavezethető betegségek – sebesülések, csonttörések stb. – kezelésében előtérbe kerültek a gyakorlatias ismeretek. Az ily módon orvosolható bajok – és maga a praktika – súlytalanok voltak a gyógyítás összetett rendszerében. A szertartások célja nem a sebek begyógyítása vagy a csontok összeillesztése volt, hanem az, hogy általuk fény derüljön arra, miért következett be a sebesülés, törés.

A természeti és a természetfeletti betegségek ilyen szigorú megkülönböztetésének a megértésével magyarázatot kapunk azokra a napjainkban is tapasztalható jelenségekre, amelyek az ősi gyógyító praktikákat máig őrző és gyakorló indián társadalmakban mindennaposak. A hagyományhű navahók például nem utasítják el a modern gyógyszereket, amelyek megszüntetik a betegségük tüneteit. Azt azonban egyáltalán nem gondolják, hogy meggyógyulnak tőlük. Türelmesen várnak sorukra a kórházakban, hogy begipszeljék a törött kezüket, lábukat, hogy szükség esetén kapjanak valamilyen injekciót, sőt szokássá vált a kórházban szülés is. Hosszan tartó orvosi kezelésektől vagy bonyolult sebészi beavatkozástól viszont berzenkednek, az effajta gyógymódok nyugtalanítják őket.

A fejlett amerikai társadalomban élő navahók tehát szülés vagy fizikai traumák esetében élnek a kórházak adta lehetőségekkel, ám lelki problémáikkal elváltva fordulnak doktorhoz. Talán ezért is gondolják egyes kutatók, hogy a navahó – és általában az indián – kultúrákban külön-külön kategóriát képeznek a testi és a lelki betegségek, és úgy tűnik, ez utóbbiak gyógyításában látják az egészség helyreállításának a lényegét. Ennek az állításnak ugyanakkor ellentmond az a tapasztalat, hogy az 1970-es évektől – amióta az Indián Egészségügyi Szolgálat kórházaiban nyugtatókhoz és pszichoaktív gyógyszerekhez is hozzá lehet jutni – mind többen veszik igénybe a pszichiátriai szolgáltatásokat.

A gyógyszeripari készítmények azzal, hogy sokszor rövid időn belül mérsékelik a kellemetlen tüneteket, reményt keltenek a betegben. Ez azonban kevés ahhoz, hogy az indiánok feladják a gyógyító szertartásban való részvételt, hiszen nem gyógyulni, hanem meggyógyulni akarnak, és ehhez elengedhetetlen a többnapos, az egész közösséget, rokonságot bevonó, megmozgató szertartás. A rokonság nem is késkéedik minél hamarabb megszervezni az adott betegségben előírt, kívánatos gyógyító szertartást. A beteg már az előkészületek során fontos, javára szolgáló ismereteket sajátíthat el a sámántól, jól emlékezetébe vési a gyógyító rítus minden egyes, a kezdetek kezdetétől, öröktől megváltoztathatatlan mozzanatát.

Gyakorlatilag minden indián népcsoport több olyan természetfeletti okot tart számon, amelyek betegséget idézhetnek elő: valamely tabu megszegése, gonosz szellem általi megszállottság, lélekvesztés (ha a lélek elhagyja a testet), boszorkányságból származó rontás és idegen, általában kicsiny tárgy behatolása a beteg testébe, amelyet boszorkány „lő” az áldozatába. Mindegyik ok számtalan tünetet produkál, ezért a betegséget először diagnosztizálni kell. A hagyományos navahó gyógyításban a diagnosztának kiemelt szerepe van. Ő transzállapotban, kézrátétellel diagnosztizál, ezért „reszkető kezűnek” is nevezik. Miután megtalálta a betegség okát, meghatározza, melyik az a szertartás, amelyik a gyógyuláshoz vezet. A különböző szertartásoknak külön szakembereik vannak, ők az „énekese”, a kijelölt rítus szakértő sámánjai. A diagnosztika a különleges képességét annak köszönheti, hogy megszállja őt a mitikus Gila szörnyeteg, ettől akarátán kívül, megállíthatatlanul reszket a karja és a keze. Miként a vízkereső pálca jelzi a vízlelőhelyet, úgy mutatja meg a reszkető kéz a betegség helyét és természetét, valamint a megfelelő gyógyítási módszert. (Így kutatnak eltűnt vagy ellopott tárgyak után, és így leplezik le a boszorkányokat is.)

A szimpátián alapuló (szimpatikus) mágiában két alapelv érvényesül. Egyrészt az átviteli (vagy érintkezési) elv, amelynek az a lényege, hogy dolgok/tárgyak, amelyek egyszer már összetartoztak vagy érintkeztek egymással, külön-külön is folyamatosan hatást gyakorolnak egymásra. Másrészt a hasonlóság (homeopátiás mágia) alapelve, amely azon a meggyőződésen nyugszik, hogy a hasonló hasonlót hoz létre. Ha egy rongybaba úgy néz ki, mint valakinek az áldozata, akkor éppen olyan, mint maga az áldozat, tehát minden, amit a babával tesznek, magával az áldozattal is megtörténik (Frazer 1963: 25–50).

Tegyük fel, hogy egy navahó betegről a diagnosztika megállapította, hogy a fájdalmát a testébe jutott, kőből pattintott nyílhegy okozza, amelyet az egyik boszorkány lőtt bele. A gyógyulásért „rendelt” szertartásnak megfelelően a sámán kis nyílhegyet tart a szájában. A két tárgy – a beteg testében és a sámán szájában lévő – hasonló, sőt egyforma. A sámán imát mond a nyílhegyhez, majd „kiszívja” a beteg testéből. A hasonló hasonlót hoz létre elv miatt, és mert a két tárgy többé-kevésbé egyforma, amit a sámán a szájában lévő nyíl-

hegygel követ el, ugyanaz történik a beteg testébe költözött nyílhegygel is. A befűródött tárgyat a kiszívás után megsemlélik, aztán eltüntetik és megsemmisítik.

Mondhatjuk-e a történetekre, hogy csalás? A mi zsidó-keresztény értékrendünk szerint igen, legföljebb megengedően úgy véljük, ha csalás is, csak nagyon kicsi. Csakhogy a navahó hitvilágban gyökerező értékrend szerint nem, hiszen a sámán – és a közösség – rendíthetetlenül hisz abban, hogy a rítus keretében megsemmisített nyílhegy valóban megsemmisíti a betegbe került tárgyat is.

Egy tárgy kiszívása a beteg testéből egyszerű, szinte mindennapos gyógyító eljárás. Jóval összetettebb szertartások szolgálnak a betegség eredetének feltárására. Ezek a rítusok – a mi szóhasználatunkkal – dramatikus játékok, amelyekben felidézük, újra eljátsszák a betegséggel való ősi egyezkedést, az ismert gyógyulástörténeteket. A navahó mítoszok, hasonlóan az ótestamentumi mítoszokhoz, pontosan elmesélik a világ keletkezését és azt, hogy a dolgok hogyan lettek olyanok, amilyenek ma. Részletesen ecsetelik, hogy a kezdetek kezdetének hőseit, úttörőit hogyan sújtotta a boszorkányság, milyen kórokat okoztak nekik a testüket birtokba vevő ártó szellemek stb. Bemutatják, hogy a boszorkányság áldozatai mennyire várták a természetfeletti lények segítségét, és azt is, végül hogyan gyógyultak meg, mi történt velük a gyógyulás folyamán és utána. A mítosz tehát a mágikus dráma forgatókönyve. A beteg számára érdekes mítoszrészletek felsorolásával a jelen világban bekövetkezett esemény, baj, betegség mintegy a megismétlődése az őseredetinek, és a megidézett természetfeletti lények közreműködésével emberi ellenőrzés alá kerülhet maga a betegség és a gyógyítása is.

Feltehetjük a kérdést: vajon a mítoszokban lefektetett és aprólékosan kidolgozott gyógyítási eljárások meghozzák-e a várt eredményt, a gyógyulást? Az nyilvánvaló, hogy a gyógyító szertartások egyben vallási gyakorlatok, ennek megfelelően nem pusztán a betegséget és a gyógyulást foglalják magukban. A mi nézőpontunkból az az érdekes, mi a tényleges hozzájárulása a hagyományos gyógyító rítusoknak.

Mindenekelőtt le kell szögeznünk, hogy a tapasztalatok azt mutatják, soha semmi olyasmi nem történt, ami azt bizonyította volna, hogy az adott kultúrában elfogadott hagyományos gyógyítási módok nem hatékonyak, vagy hogy hamis feltevéseken alapulnak. Ez részben annak tulajdonítható, hogy az őslakók betegségei jelentősen eltértek az európaiakétól. Nálunk például járványok esetén nagy populációban kellett életben maradni; a kolera, a pestis, a himlő és a hozzájuk hasonló fertőzések elsősorban a városi környezetben szedik az áldozataikat, nem a kis népsűrűségű, szétszórtan élő közösségekben.

A nyugati civilizációtól és betegségektől érintetlen indián társadalmakban azok, akik egészségesen születtek, felnőttek, és általában semmilyen hiánybetegséget nem örököltek.

A felnőttek sebesülésekbe, éhezésbe, szülési komplikációkba és a kor előrehaladtával együtt járó betegségekbe haltak bele, ezeket azonban mindenki természetesnek tekintette, ezért a szertartási rendszerben sem kapott helyet a „legyőzésük”.

Manapság azonban számtalan, korábban nem ismert egészségi probléma érinti az aktív indián népséget; ilyenek a lelki zavarok, epehólyag-problémák, a felső légúti betegségek. Az Indián Egészségügyi Szolgálat orvosai szerint azoknak az indián betegeknek a többsége, akik rituális kezelésben részesültek, általában hamarabb és tartósabban szabadult meg a betegségtől. Amikor egy indián beleegyezik a gyógykezelésébe, ugyanúgy számol a kezelés kimenetelének esetlegességével, mint ahogy mi is. Ha sikertelen volt, azt mondjuk: „a betegség meghaladta az orvos képességeit”, vagy „az orvos elvétett valamit”, netán „sarlatán lehetett”, vagy „a beteg túl későn kapta meg a kezelést”. Úgy tűnik, hogy egyik orvoslási rendszer, módszer sikeressége sem értékelhető túl.

Ahhoz viszont aligha férhet kétség, hogy a gyógyító szertartások lélektanilag figyelemre méltó hatást érnek el. Könnyen belátható, hogy bármilyen, a beteg érdekében végzett tevékenység, cselekvés (törődés) enyhíti a szorongásait, de a családja aggodalmait is, és ez nem kultúrafüggő. Arról nincsenek pontos adataink, hogy enyhébb pszichiátriai rendellenességek rituális gyógyítása szokásban van-e, és szinte lehetetlen felmérni a pszichés eredetű testi fájdalmakra gyakorolt hatásukat.

A navahó egészségügyi szolgálatban dolgozó amerikai orvos, dr. Levy (1972: 59) mindenesetre rámutat, hogy előfordulnak esetek, amelyek mellett nem lehet szótlannul elmenni:

„Míg a navahó rezervátum egyik kórházában állomásoztam, egy idős pajút asszonyra hívták fel a figyelmemet. Kezének csillapíthatatlan reszketésétől szenvedett, a reszketés erősen emlékeztetett a hagyományos diagnosztika – »reszkető kéz« – szüntelen kézmozgására. A kórház orvosdoktorai hisztériusként diagnosztizálták. Ugyanazon a kórházi osztályon feküdt egy szintén idős navahó »énekes«, aki valamikor már kezelte az asszonyt. Arra kérték őt a szakorvosok, hogy végezzen egyszerű szertartást a páciens gyógyulása érdekében. Az asszony tünetei percek alatt elmúltak. [Her symptoms disappeared in a matter of minutes].”

IRODALOM

Borsányi László 1989. A vallás szerepe a hagyományos navahó orvoslásban. In: Babulka Péter – Borsányi László – Grynaeus Tamás (szerk.): *Síppal, dobbal... Hagyományos orvoslás az Európán kívüli népek körében*. Mezőgazdasági Kiadó, 177–185.

Borsányi László 2005. A szent ismeretek forrása és éltetője az észak-amerikai indián közösségekben. In: Hoppál Mihály – Szathmári Botond – Takács András (szerk.): *Sámánok és kultúrák*. Gondolat Kiadó, 417–423.

Drymon, M. M. 2008. *Disguised as the Devil: How Lyme Disease Created Witches and Changed History*. Wythe Avenue Press.

Frazer, James G. 1963. *Az Aranyág*. Gondolat Kiadó.

Keoke, Emory Dean – Porterfield, Kay Marie 2002. *Encyclopedia of American Indian Contributions to the World: 15,000 Years of Inventions and Innovations*. Facts On File, Inc.

Levy, Jerrold E. 1972. Indian Healing Arts. In: Iacopi, Robert L. – Fontana, Bernard L. – Jones C. (eds.): *Look to the Mountain Top*, 53–60.

Vogel, Virgil J. 1970. *American Indian Medicine*. Norman, University of Oklahoma Press.

Weatherford, Jack 1988. *Indian Givers: How the Indians of the Americas Transformed the World*. Published by Ballantine Books.

Az anyanyelvünk az „igazi”. Abban gyökereznek legmélyebben az olyan dolgok, mint érzelem, gondolat, indulat, szeretet, szerelem, fájdalom, remény, álom, öröm, bú, derű, Kosztolányi szavával: a lélek. [...] A kétnyelvűség sok meglepő példájával találkozunk a történelmi Magyarországon (az írók közt Herczeg Ferencsel), mégis úgy érzem, igaza van. Én sem hiszek a kétnyelvűségben. A többnyelvűségben meg végképp nem. Bármilyen jól ismerünk két vagy több nyelvet, sosem a legfőbb szintet közös bennük, és mindig csak egy lehet köztük a nyelvi „mélytudatunk” hazája.

Benyhe János: *Így tanultuk édesanyánktól*
(Ráadás dohogó, 2011)